

сити громадський осуд (недовіру), а також рекомендувати заохочення за високу моральну поведінку.

Назріла необхідність розробки ефективної наукової концепції правової відповідальності держави, органів і службовців. Визначене місце в ній має зайняти конституційна відповідальність. Відповідальність за невиконання нормативних положень варто сполучити з різними видами контролю. Таким чином, актуалізується задача створення механізму соціального контролю, спрямованого на істотне обмеження можливості влади діяти свавільно.

Індикатором успіху реформ є стабільність і моральний характер їхніх результатів. В українських умовах суспільний прогрес завжди віддавався в руки чиновників. Але існують способи дебіюкратизувати практичне здійснення перетворень на базі фундаментальних наукових розробок.

І державний апарат, і інститути громадянського суспільства повинні опанувати мистецтвом проведення реформ. Необхідно виключити будь-які способи експериментування над людьми, мінімізувати можливі соціальні витрати.

1. Жуков В.И. Преобразования: социология, экономика, политика 1985-2001 года. – М., 2002. 2. Дробницький О.Г. Моральная философия: Избр. работы. – М., 2002. 3. Иванов Н.Г. Нравственность, аморальность, преступность // Государство и право. – 1994. – № 3. 4. Полевиков В.П. Технология большого обмана. – М., 1995. 5. Комаров К.А. Государственное управление: средства в экономической сфере: Автореф. дис ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2000. 6. Кива А.В. Духовность и преодоления кризиса // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. 7. Жуков В.И. Право и нравственность в украинской школе "воскрешенного" права // Право и политика. – 2001. – № 1. 8. Комкова Г.Н. Конституционный принцип равенства прав и свобод человека в Украине. – 2002.

Надійшла до редколегії 23.11.04

Н.Л. Яковенко, канд. іст. наук

ЕВОЛЮЦІЯ СПІВДРУЖНОСТІ НАЦІЙ ЯК ЧИННИКА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.)

Ідеться про еволюцію Британської Співдружності в повоєнний період та її трансформацію у Співдружність націй. Наголошено на величезній ролі зв'язків з країнами Співдружності у формуванні зовнішньополітичного курсу Сполученого Королівства та підтриманні його статусу великої світової держави. Запропоновано періодизацію розвитку Співдружності націй у зазначений період.

The article deals with the process of the Commonwealth development and transformation in the postwar period. A key element of the study is the relationship between Britain's descent from global power status in this period and its emergence as a primarily regional European power still heavily influenced by long-standing images of itself as playing a major role in world affairs and by the continuing appeal of extra-European ties.

У формуванні і розвитку зовнішньої політики Великої Британії протягом другої половини ХХ ст. суттєве значення мав чинник Співдружності націй. Велика Британія мала вирішити складне завдання збереження та утвердження своєї економічної та політичної могутності в глобальному вимірі. Могутність Британії після Другої світової війни була визначена насамперед наявністю її позаєвропейських володінь. Цей чинник певною мірою зумовив утримання держави від участі в європейських інтеграційних процесах і приєднання до "Спільного ринку" на етапі його започаткування. Зовнішня політика повоєнної Британії базувалася на доктрині "трьох кіл", і імперські володіння залишалися однією з основних сфер її впливу.

Вивченню відносин держави з країнами Співдружності присвячена низка досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед українських учених варто назвати П.М.Ігнат'єва, В.Ю.Крушинського, О.А.Осмоловську, Л.М.Ямпольську. У Росії проблеми Британської Співдружності націй аналізували Є.С.Єфімова, А.Б.Давидсон, Н.С.Крилова, Г.С.Остапенко. Опосередковано тема Співдружності націй досліджувалась також у роботах відомих російських британістів Н.К.Капітонової, С.П.Перегудова, В.І.Попова тощо. У британській історіографії темі Співдружності націй присвячені праці Р.А.Брейді, Д.Маклейна, А.Мея, У.Ніколла, Д.Расселла, Г.Уілкса та ін. Ці роботи дозволяють оцінити важливість Співдружності як сфери зовнішньої політики Великої Британії в контексті її інших зовнішньополітичних пріоритетів.

І все ж комплекс проблем з тематики Співдружності є настільки великим і багатоглядним, що потребує подальшого вивчення. Недостатньо, наприклад, досліджено проблему інституційної еволюції Співдружності націй у ХХ ст., не вивчено чинники, що поєднують держави Співдружності протягом останніх десятиліть. Подальшого дослідження потребує чинник Співдружності в європейській інтеграційній політиці Великої Британії.

Метою даної статті є вивчення еволюції Співдружності націй протягом другої половини ХХ ст. Авторка намагається показати вплив чинника Співдружності на формування зовнішньої політики Сполученого Королівства в період започаткування інтеграційних процесів в Європі.

Розвиток сучасної Співдружності націй укрінено в Британській Співдружності, яка, у свою чергу, є поро-

дженням Британської колоніальної імперії та епохи Pax Britannica. Ще на початку ХІХ ст. розгром наполеонівської імперії закріпив за Англією світову гегемонію. Англія надовго захопила лідерство у світовій торгівлі та промисловості і стала першою великою капіталістичною морською державою. Протягом майже всього ХІХ ст. Англію вважали головною "майстернею світу". Жодну з колоніальних держав світу не можна було навіть порівняти з Англією щодо розмірів володінь, капіталовкладень, а також спроможності і вміння керувати та контролювати підвійні території. За оцінками експертів, на середину 30-х рр. ХХ ст. в межах Британської Імперії було зосереджено 22 % світового видобування вугілля, 14 % – залізної руди, 23 % – міді, 35 % – олова, 70 % – нікелю, 35 % – цинку, 22 % – свинцю, 75 % – золота, 65 % – азбесту тощо [1]. З часів римського імператора Августа в історії не було більш яскравого і масштабного прикладу єднання влади й багатства. Імперія надавала відчуття інтернаціональної місії, уможлилювала нівелиювання національних та класових суперечностей усередині метрополії, надавала впевненості в майбутньому. Крім того, імперські володіння виступали надійним тилом Британії, гарантованою зоною відступу в разі будь-якої поразки. Адже після 1783 р. жодна з переселенських колоній не вийшла зі складу Британської Імперії, і всі вони, отримавши статус домініонів, стали рівноправними її складовими поряд із "державою-матір'ю". До цього дня жодний з домініонів не має так званого дня національної незалежності.

У відносинах метрополії з її підлеглими територіями велике значення мала корона як інструмент зміцнення та консолідації британських позицій в Імперії, а пізніше – Співдружності. Корона виконувала роль поєднувального конституційного чинника Імперії і набула статусу офіційної доктрини. Імперія розглядалася як єдине ціле, а Велика Британія посідала в ній позицію "держави-матері". Британський монарх вважався єдиним главою Імперії, джерелом усієї влади. Доктрина про короля як "конституційно поєднувальної ланки" Великої Британії та домініонів була висунута на початку ХХ ст. тогочасним прем'єр-міністром лордом А.Балфуром. Керівним органом Співдружності є конференція глав урядів держав-членів, які з 1907 р. стали називатися не колоніа-

льними, а імперськими, а з 1971 р. отримали назву зустрічей глав урядів держав Співдружності.

Кроком до утворення Співдружності став загальний конгрес рас, що залучив три тисячі учасників і відбувся 26–29 липня 1911 р. в Лондонському університеті. Термін "Британська Співдружність націй" вперше використано на Імперській військовій конференції 1917 р. генералом Сматсом, представником Південної Африки в Імперському військовому кабінеті. Офіційно цей термін започатковано формальною резолюцією Імперської конференції 1918 р. Англо-ірландська угода 1921 р. та акт ратифікації угоди британським Парламентом 1922 р. закріпили офіційне вживання назви об'єднання.

Отже, Співдружність націй є результатом тривалого і складного процесу еволюції Британської Імперії, де в рамках внутрішньоімперських відносин формувалася первісна концепція Співдружності. На відміну від інших міждержавних об'єднань, особливістю його формування є те, що воно ніколи не було утворено жодною угодою. Не існує будь-якого єдиного акту або статуту, що визначає принципи об'єднання, його завдання та цілі, умови членства. Ці положення та низка інших організаційних питань фрагментарно викладені в головних конференційних документах Співдружності, яких на 1990 р. виокремлено 14 [2], але жоден з них не є ані статутом, ані єдиним основоположним актом. Найбільше значення для визначення принципів, завдань та цілей Співдружності має Сингапурська декларація 1971 р. До найважливіших новітніх документів Співдружності націй віднесено також Харарську декларацію, прийняту в 1991 р. в Зімбабве, але і її не можна вважати установчими актами. Крім того, всі принципово важливі документи об'єднання були прийняті на різних історичних етапах розвитку і певною мірою віддзеркалюють еволюцію формування, внутрішніх взаємовідносин та діяльності Співдружності як такої. На думку окремих дослідників, саме відсутність бюрократії у вигляді статуту, конституції або будь-яких регуляційних документів зумовила життєздатність Співдружності, принциповими рисами якої стали консенсус, згода та консультації [3].

Перші визначення членства в Співдружності та обґрунтування принципів взаємовідносин між державами-членами сформульовано на імперській конференції 1926 р. Її рішення, тим не менш, стосувалися лише домініонів, які мали самоврядування, і не торкалися інших частин Імперії, де діяли норми колоніального права. Зазначена конференція також затвердила наріжний принцип "вірності короні", який визначав характер взаємовідносин Великої Британії з її володіннями, сприяв зміцненню британських позицій і продовжував виступати головним для консолідації імперської єдності та Співдружності до 1949 р., запобігаючи односторонньому виходу зі складу об'єднання та запроваджуючи інститут єдиного громадянства для всіх британських підданих. Відтоді запроваджено політичний курс на функціонування Імперії паралельно зі Співдружністю.

У лавах партії торі традиційно існувало дещо негативне ставлення до будь-яких еволюційних змін в Імперії. До середини 50-х рр. консерватори навіть відмовлялися вживати назву "Співдружність" замість слова "імперія". В одному зі своїх виступів в Палаті громад У.Черчілль заявив, що термін "Співдружність" викликає асоціацію зі знищенням приватної та запровадженням суспільної власності.

Лейбористська партія, незважаючи на численні внутрішні дебати і неузгодження з низки питань, демонструвала рідкісну єдність у підходах щодо Імперії (Співдружності) і ніколи не виступала з критикою уряду з питань імперської політики. Лейбористи вважали Імперію власне британським надбанням, великим національним досягненням, джерелом національної гордості, символом патріотизму, і зміцненню такого підходу сприяли пізніші військові випробування Співдружності.

І хоча в лавах лейбористів існували інші опії так званих прогресистів в особі, наприклад, Ф.Брокуея, вони носили одиничний характер і не були визначальними для загального, переважно проімперського ставлення партії до Імперії та Співдружності.

Лейбористські підходи щодо ролі Співдружності в британській політиці формувалися в довоєнні роки. Вони були зосереджені головним чином на економічних проблемах і віддзеркалювали кризове становище британської економіки 30-х рр. У 1929 р. урядом було запроваджено Акт колоніального розвитку, який майже збігався з відповідним розділом лейбористського передвиборчого маніфесту і був спрямований не на розвиток колоній, а головним чином на стабілізацію економіки Британії та врегулювання внутрішньої проблеми безробіття за допомогою Співдружності [4]. Захист британських національних інтересів мали на меті і тодішні виступи Е.Бевіна, де йшлося про запровадження контролю над видобутком вугілля в підлеглих неіндустріалізованих територіях, зокрема в Танганьїці.

Офіційне започаткування якісно нової Співдружності означено прийняттям Парламентом Вестмінстерського статуту 11 грудня 1931 р. [5], який на основі рішень імперської конференції 1930 р. оформив Британську Співдружність націй у законодавчому порядку і був спрямований на врегулювання взаємовідносин Великої Британії з шістьма "білими" домініонами (Канада, Австралійський Союз, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз, Ірландія та Ньюфаундленд), які і стали першими складовими Співдружності. Відтоді було визнано їхнє право прийняття самостійних рішень, не пов'язаних безпосередньо з рішеннями "держави-матері". Водночас прийняття Вестмінстерського статуту черговий раз підтвердило здатність "концепції корони" як єдального символу Британської Співдружності націй.

У той самий період була сформована так звана стерлінгова зона – валютне угруповання країн, які прив'язали свої валюти до фунта стерлінгів. На конференції прем'єр-міністрів держав Співдружності 1932 р. в Оттаві була ухвалена система імперських преференцій, яка проіснувала майже до середини 70-х рр. Закони тогочасного коаліційного уряду містили акти про колоніальний розвиток та добробут. Згідно з британським законом 1940 р., 50 млн фунтів стерлінгів "було надано ... для розвитку колоній протягом наступних 10 років" [6].

Консолідації Британської Співдружності націй сприяла її загальна участь у Другій світовій війні, воєнні успіхи на західному європейському фронті, у Північній Африці та італійській кампанії. У Південно-Східній Азії індійська армія, у більшості під командуванням британських офіцерів, внесла суттєвий внесок у здобуття перемоги над Японією. На думку британських істориків, висока оцінка сил Співдружності офіційним Лондоном базувалася не на імперській могутності, а на вдячності та визнанні її неоціненного внеску в спільну перемогу [7]. "Я гордий бути членом цієї величезної Співдружності та спільноти народів і суспільств, що поєднані зсередини та навколо стародавньої британської монархії, – зазначив У.Черчілль у промові 1942 р., – без якої добра справа могла б бути знищена з лиця землі. Ми тут, і на цьому ми стоїмо, надійна скеля спасіння в цьому хиткому світі" [8].

Після Другої світової війни позаєвропейська політика продовжувала визначати світову значущість Великої Британії. Британська Співдружність націй виявилася єдиним у світі міжурядовим угрупованням, що пережило війну. "Британський світ" простягався від Канади до Австралії, охоплюючи 1/5 земної території з понад 800 млн людей, і мало хто в той час припускав, що така величезна імперія вже конає. Міжнародна фінансова могутність Великої Британії зберігалася завдяки її здатності контролювати валютно-фінансові відносини в Співдружності за допомогою стерлінгової зони, яка уможливила утримання позиції фунта як одної з світових валют. У 1950 р. на фунті три-

малася майже половина світової торгівлі [9]. Якщо зважити на те, що вплив Англії на решту світу в повоєнні часи залишався досить сильним, перші симптоми фрагментації і розпаду імперських структур – колишніх колоній і домініонів – не сприймалися як щось руйнівне.

Процес, що охопив "британський світ" у повоєнні роки, прийнято характеризувати як деколонізацію. Саме в цей період виникає феномен країн "третього світу" або тих, що розвиваються, як неминучий продукт деколонізації. Зазнали суттєвих змін двосторонні валютно-фінансові відносини Сполученого Королівства з колишніми колоніями: потреба самостійного валютного та торговельного регулювання нових економік зумовлювала подальші розходження в Співдружності. Система імперських преференцій і стерлінгової зони опинилася на межі розпаду через економічну конкурентоспроможність Сполучених Штатів і перспективу торговельних переговорів у рамках ГАТТ.

Тим не менш, британська деколонізація, на відміну від розпаду інших колоніальних імперій (нідерландської, французької, бельгійської, португальської), відбувалася досить швидкими темпами і відносно мирним шляхом. Велика Британія краще за інші метрополії спромоглася пристосуватися до процесу деколонізації, не допустити повного зникнення багатопланових зв'язків з підлеглими територіями. На відміну від інших імперій, більша частина колоній Британської Імперії ніколи не припинила відносин з метрополією. Отже, Британська Імперія не зникла остаточно, вона була трансформована в Британську Співдружність націй. Формування Співдружності на базі імперії та його функціонування як якісно нового об'єднання названо "унікальною подією в історії імперій" [10].

Парадоксально, але саме в домінах відчуття "британського духу" залишалось досить тривалий час. Цей емоційний феномен частково пояснений лейбористським памфлетом про європейську єдність (1950): "В кожному аспекті окрім відстані нам в Британії є ближчими наші родичі в Австралії та Новій Зеландії, що живуть у віддаленій частині світу, ніж Європа. Ми є ближчими щодо мови та походження, соціальних звичаїв та інститутів, політичного світогляду та економічних інтересів" [11]. Фактично такі підходи мають реальне історичне підґрунтя: згідно з підрахунками англійського історика британської еміграції Дж.Айзека, протягом 100 років (1815–1914) з Британських островів до колоній виїхало близько 20 млн людей [12]. У повоєнні десятиліття зі Сполученого Королівства до британських володінь виїхало майже 800 тис. За даними громадського опитування Інституту Геллапа, проведеного в січні 1955 р., на питання "Що ви хочете – розпаду Співдружності чи такого його положення, як зараз є?", 82 % респондентів відповіли на користь Співдружності [13].

Вихідці з різних регіонів Сполученого Королівства асимілювалися в нових місцях поселення відповідно до місцевих умов і традицій. З часом асиміляція поширилась на туземних мешканців і представників небританської імміграції, але цей процес прискореного "новонаціонального розвитку" виявився складним і болісним, перетворюючись на оновлене національне усвідомлення, ідеологічним підґрунтям якого стало особливе поєднання почуття британського патріотизму з місцевим націоналізмом. "Британський світ" як такий зберігався ще тривалий час після Другої світової війни, втім не можна говорити про його остаточне зникнення і на сучасному етапі, хоча, звичайно, він зазнав докорінних змін.

Ключовий (деколонізаційний) етап формування Співдружності націй започатковано в 1947 р. з наданням незалежності Індії та Пакистану, а роком пізніше – Бірмі та Цейлону. На той час такий крок разом з подальшим прийняттям цих держав до Співдружності лише сприяв розвитку британського почуття самовпевненості та здатності керування поступовою еволюцією Імперії. Щодо британських колоній в Африці, Азії та Карибському басейні, то вони мали залишатися під безпосе-

реднім контролем Британії як "недорозвинуті регіони". Їхнє економічне та політичне прямування до незалежності, за британськими підходами, мало відбуватися протягом досить тривалого періоду часу [14].

Такі підходи базувалися на імперській концепції "колоніального розвитку" [15], яка була розроблена в роки Другої світової війни за часів коаліційного уряду У.Черчилля і спрямована на соціальну реконструкцію колоніальних суспільств, їхню підготовку до сприйняття західних економічних реалій і західного мислення на новому рівні взаємовідносин. Концепція колоніального розвитку містила зовнішньополітичний, стратегічний, економічний соціальний і політичний аспекти, де останній пов'язано з конституційним розвитком колоній. Зовнішньополітичний аспект передбачав збереження за Британією статусу великої держави, спираючись на її імперську могутність. У стратегічному аспекті Велика Британія та її союзники мали використовувати стратегічні ресурси імперії для розташування на її територіях військових об'єктів. Економічний аспект пов'язано з нееквівалентною торгівлею з імперськими країнами, використанням останніх для отримання прибутків для метрополії. У соціальному аспекті передбачалося підвищення рівня життя, політичної стабільності Британії на основі імперського процвітання.

Першочергового значення для подальшої еволюції Співдружності набули зміни, пов'язані з інститутом спільного громадянства, який базувався на принципі вірності короні і протягом певного часу виступав чинником об'єднання. У 1948 р. було прийнято Акт про британську національність, чому передував Акт про канадське громадянство 1946 р. Отже, спільне громадянство Співдружності було замінено системою місцевих громадянств з наданням привілеїв громадянам держав Співдружності.

Подальші зміни принципів Співдружності зафіксувала Лондонська декларація, прийнята на конференції прем'єр-міністрів країн Британської Співдружності націй 27 квітня 1949 р., – перш за все, йшлося про принцип "вірності короні", замість якого було впроваджено компромісне положення про британського монарха як символу і глави вільної асоціації незалежних держав-членів Співдружності. Це уможливило членство в Співдружності держав з різноманітними формами правління, які вони мали обирати після набуття незалежності. Так, Індія, ставши республікою, теж набула членства в Співдружності. Слід зазначити, що до закінчення Другої світової війни всі країни, що входили до Співдружності, за своїм державним устроєм були монархіями. Водночас було підтверджено головний принцип Співдружності – рівність його членів. Саме на цій конференції була остаточно скоригована офіційна назва об'єднання, яке стало називатися Співдружністю націй, без слова "британське", вилучене з офіційного вжитку за наполяганням Індії. Результати лондонської конференції отримали високу оцінку індійського лідера Д.Неру, який до кінця залишався прихильником Співдружності. "Для Співдружності наявним є великий простір, – казав він. – ... його сила полягає в гнучкості та повній свободі" [16]. На думку окремих істориків, саме Д.Неру був головним творцем постімперської Співдружності націй як асоціації монархічних держав та республік усіх народів світу, пов'язаних не ідеологічними, а історичними та реально означеними зв'язками [17]. Він вважав, що Індія, отримавши незалежність, має залишатися в складі Співдружності за умов, що вона стане республікою і матиме право проводити незалежну зовнішню політику, наприям якої можуть різнитися від політики Великої Британії та інших держав-членів.

Із сходженням на престол Єлизавети II в 1952 р. питання про статус британського монарха в Співдружності отримав подальшого обговорення, результатом чого стало підтвердження Лондонської декларації 1949 р., а офіційним титулом нової монархині став "Божію милістю Королева Великої Британії та Північної Ірландії та її ін-

ших королівств та територій, глава Співдружності, захищення віри", що було запроваджено до законодавства країн, главою яких залишався британський монарх [18].

На розвиток Співдружності негативно вплинула Суецька криза 1956 р., спричинивши розбіжності країн-членів в її оцінці та їхньому ставленні до "держави-матері". На засіданні Генеральної Асамблеї ООН 2 листопада 1956 р., під час прийняття резолюції щодо припинення англо-франко-ізраїльської агресії, проти неї голосували Австралія та Нова Зеландія. Канада, Індія та Цейлон зайняли позицію підтримки Єгипту. У зв'язку з цим відомою є заява міністра закордонних справ Канади Д.Пірсона про те, що "Суецька криза поставила Британську Співдружність на межу розпаду" [19].

Непередбачено бурхливий розвиток деколонізації протягом 1957–1963 рр. (Гана – 1957, Малайя – 1957, Нігерія – 1960, Тринідад і Тобаго – 1962, Уганда – 1962, Гамбія – 1963 тощо) розгубив більшість тогочасних політиків і викликав неоднозначну реакцію щодо процесів, що відбувалися. "Над Африкою повіяв вітер змін", – проголосив в 1960 р. прем'єр Г.Макміллан, і більшість його партії підтримувала нову політику деколонізації. Водночас Г.Моррісон порівнював надання права самоврядування колишнім колоніям з дозволом десятирічній дитині користуватися банківським рахунком або небезпечною зброєю [20]. "Співдружність багато значить для нас і для всього світу, – говорив лідер лейбористів Х.Гейтскел в 1962 р. – Яким же буде наш світовий вплив без Співдружності? Він стане значно меншим" [21].

З іншого боку, існували й оптимістичні оцінки: "Ми є свідками не розпаду могутньої імперії, який вже неодноразово пророкували песимісти, – писав британський історик Д.Інгрем, – насправді очевидно відбувається кристалізація нового світового співтовариства" [22]. "Рішення Британії залишити Індію не спрямоване на означення кінця Імперії, – доводив Дж.Галлангер. – Залишення Індії слід розглядати в світлі одночасного рішення активізації глибокого британського просування в тропічну Африку та Середній Схід" [23].

"Як високорозвинута та порівняно багата нація, ми несемо відповідальність за допомогу недорозвинутим країнам... в Співдружності, – проголошено в заяві лейбористської партії від 1961 р. – Насправді, виконання цього завдання є не лише зрозумілим моральним обов'язком, але й необхідною умовою нашого тривалого добробуту та незалежності" [24]. У 1960 р. в Лондоні створено Інститут розвитку заморських держав, діяльність якого була спрямована на дослідження проблем допомоги країнам, що розвиваються. Через рік започатковано урядовий орган – департамент технічного співробітництва, завданням якого була координація та розширення технічної допомоги. У 1964 р. цей департамент реорганізовано в Міністерство з розвитку заморських територій, на яке покладено відповідальність щодо фінансової та технічної допомоги. У 1966 р. в університеті Сассекса утворено Інститут з вивчення проблем розвитку.

Урядові витрати Великої Британії на економічну допомогу країнам, що розвиваються, неухильно зростали. Так, протягом десятиліття (1957–58–1969) ці витрати зросли майже в 12 разів (з 18 до 211 млн фунтів стерлінгів) [25].

У 1965 р. понад половину всієї економічної допомоги було надано у вигляді субсидій. Саме тоді була започаткована система безвідсоткових позик, обсяг яких на кінець 1966 р. становив 80 млн фунтів стерлінгів. У 1969 р. безвідсоткові позики становили 81 % усіх нових позик на загальну суму 110 млн фунтів стерлінгів [26].

Набуває розвитку концепція "нової" Співдружності: статус британської доктрини отримала ідея багаторасової Співдружності. З набуттям незалежності Індією, Пакистаном і Цейлоном та їхнього вступу до об'єднання Співдружність перестає бути "білою". На думку тодішнього лідера лейбористської партії Х.Гейтскелла, розвиток багаторасової Співдружності був здебільшого британсь-

ким досягненням і віддзеркалював моральні переваги Сполученого Королівства в зовнішніх справах [27].

У більшості своїх колишніх колоній Британія відтворювала обстановку стабільності з якомога меншими військовими та політичними втратами. Політична стратегія Лондона була розрахована на передачу влади в колоніальних територіях розвиненим націоналістичним рухам прозахідної орієнтації при збереженні всіх умов для нормального функціонування економічних зв'язків і продовження інвестування. Таким чином здійснилася передача влади на більшості територій Африки, Індії, Карибського басейну.

Багато чого з британської конституційної практики та інших "стандартів цивілізації", запозичене віддаленими країнами або запропоноване ним колишньою метрополією, стало надбанням "британського світу" і відповідним чином модифіковано згідно з урахуванням місцевих особливостей і конкретних умов таких, наприклад, держав, як Канада, Австралія або Нова Зеландія. "Вестмінстерська модель" стала прототипом інших політичних систем у багатьох країнах Співдружності, хоча й не скрізь "прижилася" на азійському та африканському континентах.

Наприкінці 50-х рр. наявною стала деформація системи преференцій і неспроможність стерлінгової зони. Невідповідність стерлінгових резервів стерлінговим зобов'язанням поступово призвела до стерлінгової кризи в 60-х роках та девальвації фунта в 1967 р. Система преференцій Співдружності, вже підірвана скороченням тарифів за положеннями ГАТТ, не задовольняла ні британських виробників, що бажали відокремитися від дешевого економічного виробництва товарів типу Індії та Гонконгу, ані виробників інших країн Співдружності, які наполягали на припиненні тарифних преференцій товарів британського виробництва. На 1961 р. преференції для британських товарів, що надходили до Індії, Пакистану, низки африканських країн, були не надто важливими [28]. Поступово ставало зрозумілим, що система підтримки британського сільського господарства, що була невід'ємною складовою системи преференцій, значно знекривлювала ресурси Скарбниці. Повторні переговори 1956 р. між Британією та Австралією щодо преференцій розглядалися британськими урядовими колами як здебільшого одностороння справа. Того ж року постійний секретар Торговельної ради Ф.Лі зазначив, що "система преференцій Співдружності втрачає динамічність" [28]. Загалом протягом 50–60-х рр. британська торгівля з країнами Співдружності розвивалася значно повільніше, ніж з державами європейського континенту, хоча на той час ще перевищувала обсяг останньої.

Протягом "деколонізаційного" етапу еволюції Співдружності позначено розвиток оборонного аспекту в політиці його членів, який виявився в тенденції їхнього приєднання до різних регіональних міжнародних безпекових та оборонних блоків. Ця тенденція позначила регіонально зумовлену фрагментацію Співдружності та його відхід від "англоцентризму". Так, у 1949 р. Сполучене Королівство та Канада підписали Вашингтонську угоду, яка започаткувала НАТО; Австралія та Нова Зеландія в 1951 р. приєдналися до тристоронньої Тихоокеанської угоди безпеки АН-ЗЮС; Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія та Пакистан – до Манільського пакту 1954 р., започаткувавши СЕАТО. У зазначених організаціях ключова роль належала не Великій Британії, а, перш за все, Сполученим Штатам. Частина держав Співдружності на чолі з Індією стала членами Руху неприєднання.

І все ж, не можна говорити про остаточну децентралізацію Співдружності як наслідок деколонізації та головний результат її еволюції на цьому етапі. Це скоріше було виявом еволюційної тенденції приєднання членів Співдружності до різнопланових міжнародних організацій, і не лише у сфері безпеки, яка розвиватиметься і пізніше, зайвий раз підтверджуючи принцип повної політичної свободи держав-членів. Співдружність як така не являла ознак розпаду.

Водночас новою рисою Співдружності стає її тяжіння до економічного регіоналізму, можливо зумовлений прикладами регіональних об'єднань в Європі. Протягом 60-х рр. з'являється низка митних союзів і зон вільної торгівлі, як, наприклад, між Австралією та Новою Зеландією, між Сполученим Королівством та Ейре (Ірландією) в 1965 р. Організація співробітництва в азіатському та тихоокеанському регіоні (ASPAC, що передувала АСЕАН) мала серед своїх членів Малайзію, Австралію та Нову Зеландію. Держави-члени Співдружності Карибського басейну були залучені до Латиноамериканської зони вільної торгівлі або до Організації американських держав. Низка членів Співдружності стала фундаторами Організації африканської єдності (ОАЄ) в 1963 р. Митний союз було запроваджено між державами Східної Африки.

Наступний етап формування Співдружності націй розпочався в середині 60-х рр. і означився інституційними запровадженнями. У 1965 р., згідно з рішенням конференції глав урядів, утворено постійний незалежний від Уайтхоллу виконавчий орган – секретаріат (розташований у Лондоні) та запроваджено посаду Генерального секретаря Співдружності. У 1966 р. засновано Фонд Співдружності.

Положення про секретаріат, ініціатива утворення якого належала Нігерії, Гані, Тринідаду, Тобаго та Уганді, зафіксовано в Узгодженому меморандумі про секретаріат Співдружності. До недавнього часу секретаріат налічував 320 осіб, витрати на утримання секретаріату взяла на себе Велика Британія. Самий факт утворення незалежного секретаріату відокремлював Співдружність націй від колоніального минулого, а фінансова підтримка Великої Британії свідчила про її серйозну зацікавленість в ефективності діяльності Співдружності.

Суттєво важливим рішенням стало проведення конференції глав Співдружності не в Лондоні, а в будь-якій іншій столиці. Так, напружена конференція з родезійської проблеми відбулася в 1966 р. в Лагосі.

Один з найважливіших кроків в інституційному розвитку Співдружності означено прийняттям Декларації про принципи Співдружності [29] Сінгапурською конференцією в 1971 р., першою конференцією, що відбулася поза територію Сполученого Королівства. Цей документ, розроблений на основі проекту президента Замбії К.Каунди, фактично завершив реформування колоніальної системи "британського світу", перетворивши Співдружність націй на міжнародну асоціацію рівноправних держав-членів з визначеними принципами функціонування та цілями діяльності.

Таким чином, у процесі еволюції Співдружності націй ХХ ст. можна вирізнити такі його етапи:

- імперський, що охоплює період існування Британської Імперії і проіснував до 1947 р.;
- деколонізаційний, розпочатий у 1947 р. та тривав до середини 60-х рр.;
- інституційний – з середини 60-х рр. У цей період діяльність Співдружності стає пов'язаною з Європейським інтеграційним об'єднанням, проблема вступу до якого Великої Британії припадає на 60-ті рр.

Кожний із зазначених періодів еволюції Співдружності відіграв певну роль у формуванні британського зовнішньополітичного курсу і спричинив своєрідне британське сприйняття континентальних інтеграційних процесів. Чинник Співдружності націй став одним з визначальних факторів, які зумовили "особливу" позицію Сполученого Королівства з його приєднанням до "Спільного ринку" та окреслили британську "незручність" для європейських партнерів.

1. Ефимова Е.С. Британское Содружество наций. – Л., 1967. – С. 10.
2. Крылова Н.С. Содружество наций: политико-правовые проблемы. – М., 1991. – С. 57. 3. Srinivasan K. India and the Commonwealth // International Studies. – 2000. – Vol. 37, № 1. – P. 63. 4. Statute of Westminster 1931 // <http://victoria.tc.ca/history/etext/statute.westminster.1931.html>. 5. Maitland D. Britain, the Commonwealth and Europe: an Overview // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by A.May. – Basingstoke, 2001. – P. 3. 6. Брейди Р.А. Кризис Британии: Пер. с англ. – М., 1952. – С. 397. 7. Russell D. 'The Jolly Old Empire': Labour, the Commonwealth and Europe, 1945-51 // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by A.May. – Basingstoke, 2001. – P. 17. 8. Churchill W.S. The End of the Beginning. A speech at the Lord Mayor's day luncheon at the Mansion House, London. November 10, 1942 // The End of the Beginning. War Speeches. – Toronto, 1943. – P. 268. 9. Остапенко Г.С. Британские консерваторы и деколонизация: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 / АН СССР Ин-т всеобщей истории. – М., 1989. – С. 3. 10. Gowland D., Turner A. Reluctant Europeans. Britain and European Integration 1945-1998. – L., 2000. – P. 85. 11. Ефимова Е.С. Британское Содружество наций. – Л., 1967. – С. 3. 12. Kandiah M.D., Staerck G. Commonwealth International Financial Arrangements and Britain's First Application to Join the EEC // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by A.May. – Basingstoke, 2001. – P. 115. 13. May A. 'Commonwealth or Europe?': Macmillan's Dilemma, 1961-63 // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by A.May. – Basingstoke, 2001. – P. 90. 14. Gowland D., Turner A. Reluctant Europeans. Britain and European Integration 1945-1998. – L., 2000. – P. 84. 15. Остапенко Г.С. Британские консерваторы и деколонизация: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 / АН СССР Ин-т всеобщей истории. – М., 1989. – С. 22. 16. Srinivasan K. India and the Commonwealth // International Studies. – 2000. – Vol. 37, № 1. – P. 62. 17. Кальвокоресси П. Мировая политика 1945-2000: В 2-х кн. Кн. 1: Пер. с англ. – М., 2003. – С. 212. 18. Крылова Н.С. Содружество наций: политико-правовые проблемы. – М., 1991. – С. 95. 19. Жигалов И.И. Современная история Великобритании (1945-1975 гг.). – М., 1978. – С. 70. 20. Gowland D., Turner A. Reluctant Europeans. Britain and European Integration 1945-1998. – L., 2000. – P. 84. 21. Russell D. 'The Jolly Old Empire': Labour, the Commonwealth and Europe, 1945-51 // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by A.May. – Basingstoke, 2001. – P. 9. 22. Шишков Ю.В. Судьба Британского содружества наций: воспоминание о будущем СНГ // Общественные науки и современность. – 1996. – № 3. – С. 79-80. 23. Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by A.May. – Basingstoke, 2001. – P. 25. 24. Signposts for the Sixties. A statement of Labour party home policy to be submitted by the national Executive Committee to the 60-th Annual Conference at Blackpool, 2-6 October, 1961. – London, 1961. – P. 9. 25. Маклэйн Д. Внешняя политика Англии после Суэца: Пер. с англ. – М., 1972. – С. 204. 26. Маклэйн Д. Внешняя политика Англии после Суэца: Пер. с англ. – М., 1972. – С. 204. 27. Russell D. 'The Jolly Old Empire': Labour, the Commonwealth and Europe, 1945-51 // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke, 2001. – P. 11. 28. May A. 'Commonwealth or Europe?': Macmillan's Dilemma, 1961-63 // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Ed. by A.May. – Basingstoke, 2001. – P. 89. 29. The Declaration of Commonwealth Principles, 1971 (issued at the Heads of Governments Meeting in Singapore) // <http://www.thecommonwealth.org/whoweare/declarations/singapore.html>

Надійшла до редколегії 26.11.04

О.А. Борділовська, канд. іст. наук

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦИФІКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ СИСТЕМИ В ІНДІЇ

Присвячено розгляду специфічних рис демократичної системи Республіки Індія – однієї з провідних країн світу. Розглянуто витоки та історичні коріння індійської демократії, а також – специфіку та законодавчу базу її трансформації у період незалежності.

Article is devoted to the analyzing of characteristic features of democratic system of India Republic – one of the most powerful states in contemporary world. The historic roots of Indian democracy and its transformation in the period of independence are also examined.

Серед країн, які останнім часом привертають до себе значну увагу як у світі, так і в Україні, особливе місце посідає Республіка Індія. Держава має значний потенціал, зважаючи на великі людські та природні ресурси, високі та досить стабільні темпи економічного розвитку, декларує послідовність принципів зовнішньополітичної

діяльності, пробуджує великий інтерес ще й тому, що вдало поєднує традиційні пріоритети з найсучаснішими демократичними нормами. Таке поєднання є досить складним в індійських умовах – численного, поліконфесійного та поліетнічного суспільства. Індія є другою в світі за кількістю населення (більш ніж 1 млрд), щоріч

© О.А. Борділовська, 2005